

УДК 811.161.2'367:821.2.09-1
DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2024-2-7>

ХІАЗМ У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ ВАСИЛЯ СТУСА

Ричагівська Ю. Є.

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
Рівненський державний гуманітарний університет
вул. Степана Бандери, 12, Рівне, Україна
orcid.org/0000-0003-2663-8670
julia.rychahivska@rshu.edu.ua*

Волос Н. П.

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
Рівненський державний гуманітарний університет
вул. Степана Бандери, 12, Рівне, Україна
orcid.org/0000-0002-3433-1292
natalia.scherbachuk@rshu.edu.ua*

Ключові слова: *ідіостиль автора, повтор, поетичне мовлення, порядок слів, стилістичний синтаксис, стилістична фігура, структурний паралелізм.*

Пропонована публікація присвячена одному з актуальних питань сучасного мовознавства – аналізу індивідуального стилю знакового в українському літературному просторі письменника Василя Стуса. Зауважено, що його твори досліджували в різних аспектах, проте доробок автора досі залишається важливим об'єктом мовознавчих студій, зокрема, в галузі стилістичного синтаксису. Дослідниці поставили собі за мету виявити специфіку синтаксично-стилістичної фігури хіазму в поетичному мовленні Василя Стуса та встановити її роль у творенні авторського стилю. У публікації хіазм трактований як складний прийом, що виникає на базі простіших синтаксичних засобів – повтору, паралелізму, порядку слів. Авторки наголосили на тому, що в розумінні фігури науковцями є певні розбіжності; запропонували огляд доступних класифікацій хіазматичних конструкцій; акцентували на структурно-композиційних можливостях хіазму; визначили його як обернено паралельне розміщення хоча б двох спільних позицій у суміжних фрагментах тексту.

У поезії Василя Стуса виокремлені структурні типи хіазматичних одиниць, описані параметри цієї фігури з урахуванням вимог віршової строфи. Узагальненим результатом дослідження став висновок про переважання хіазму з мінімальною кількістю позицій у компонентах, проте відзначена й частотність фігур із багаточленними компонентами. Зі свого боку, багаточленність розглянута як чинник, що розширює можливості словопорядку. Проаналізовані також непоодинокі конструкції з двох суміжних фігур хіазму, які витворюють нові хіазматичні структури. Підсумовано, що активне функціонування хіазматичних одиниць у Стусових творах сигналізує про особливий статус цієї фігури в авторській строфі та засвідчує увагу поета до стилістичних ресурсів мови загалом. Констатовано, що у віршовій творчості Василя Стуса помітна тенденція до використання хіазму в одному мікроконтексті з іншими фігурами й синтаксичними прийомами.

Напрями подальших досліджень можуть бути пов'язані з вивченням характеру семантичних трансформацій у структурах із семантико-граматичним хіазмом.

CHIASMUS IN THE POETIC SPEECH OF VASYL STUS

Rychahivska Yu. Ye.

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of the Ukrainian Language
Rivne State University of the Humanities
Stepana Bandery str., 12, Rivne, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2663-8670
julia.rychahivska@rshu.edu.ua*

Volos N. P.

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of the Ukrainian Language
Rivne State University of the Humanities
Stepana Bandery str., 12, Rivne, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3433-1292
natalia.scherbachuk@rshu.edu.ua*

Key words: *idiostyle of author, repetition, poetic speech, word order, stylistic syntax, stylistic figures, structural parallelism.*

The proposed publication is devoted to one of the topical issues of modern linguistics – the analysis of the individual of Vasyl Stus, a writer who is a landmark in the Ukrainian literary space. It is noted that his works have been studied in various aspects, but the author's work remains an important object of linguistic studies, in particular, in the field of stylistic syntax. The researchers set themselves a goal of identifying the specifics of the syntactic and stylistic figure of chiasmus in the poetic speech of Vasyl Stus and establishing its role in the creation of the author's style. In the publication, chiasmus is interpreted as a sophisticated method that arises on the basis of simpler syntactic means – repetition, parallelism, and word order. The authors emphasized that there are certain disagreements in the understanding of the figure by scientists; offered an overview of available classifications of chiasmatic constructions; emphasized the structural and compositional possibilities of chiasmus; defined it as a reverse parallel placement of at least two common positions in adjacent fragments of the text.

In the poetry of Vasyl Stus, the structural types of chiasmatic units are distinguished, and the parameters of this figure are described, taking into account the requirements of the poetry stanza. The generalized result of the study is the conclusion about the prevalence of chiasmus with a minimum number of positions in the components, however, the frequency of figures with polynomial components is noted. In turn, polynomiality is considered a factor that expands the possibilities of word order. Non-unit constructions of two adjacent figures of chiasmus, creating new chiasmatic structures, are also analyzed. It is summarized that the active functioning of chiasmatic units in Stus's works signals the special status of this figure in the author's stanza and testifies to the poet's attention to the stylistic resources of the language as a whole. It is stated that in the poetic works of Vasyl Stus, a tendency to use chiasms in one microcontext with other figures and syntactic devices is noticeable.

Areas for further research may be related to the study of the nature of semantic transformations in the structures of semantic and grammatical chiasmus.

Постановка проблеми. Сучасна лінгвістика значною мірою орієнтована на вивчення мовної особистості. Постійний інтерес дослідників

викликає індивідуально-авторська мовотворчість. Серед актуальних проблем перебуває, зокрема, питання про палітру художнього мовлення мит-

ців, чия творча спадщина міцно вкорінена як у загальнонаціональний, так і у світовий контекст.

До знакових постатей в українському літературному просторі, безперечно, належить Василь Стус – і за силою свого таланту, і за силою особистості. Його твори аналізували в аспекті філософії, літературознавства, лінгвістики. Увагу мовознавців, зокрема, привертала синтаксична організація Стусової мови. Наприклад, експресивний синтаксис його епістолярію вивчали Н. Стратулат і В. Яслик [Стратулат, Яслик, 2021, с. 34–38]. Д. Данильчук присвятив дисертацію формально-синтаксичним особливостям поезії Василя Стуса та встановленню функцій синтаксичних конструкцій у процесі його художньої комунікації [Данильчук, 2006]. Поетичний синтаксис митця студіювали А. Загнітко, Л. Коваль та ін. [Загнітко, 2001; Коваль, 2018]. Однак у цій царині питання про специфіку мови творів поета далеко не вичерпане. Також аналіз набуває актуальності в контексті визначення самим автором свого поетичного слова як «складної мови» [Шевельов, 1986, с. 37].

Вступна стаття до збірки «Палімпсести» (Нью-Йорк, 1986) авторства Ю. Шевельова, крім іншого, містить міркування про роль структурних компонентів у віршовому мовленні загалом. Науковець зауважив, що «в своїх найвищих зльотах поезія тільки тоді поезія, а не документ для психопатолога, коли вона спирається на відповідні технічні засоби» [Шевельов, 1986, с. 39]. А щодо Стуса дослідник констатував: поет свідомо витворює свою «складну мову», ретельно добираючи і лексику, і граматичні прийоми.

Невід’ємна частина художнього синтаксису – це стилістичні фігури. Об’єктом пропонованого дослідження є хіазм, який, за нашими спостереженнями, належить до кількісно вагомих у віршовому мовленні Василя Стуса й цілком претендує на роль одного з визначальних структурних засобів у синтаксичній палітрі автора.

Вітчизняні наукові праці демонструють певні розбіжності в розумінні цієї стилістичної фігури, що варто пояснити передусім її структурною складністю. Адже особливість хіазматичних форм полягає в тому, що вони постають на базі простіших мовностилістичних прийомів. Наприклад, Ю. Шерех (Шевельов), кваліфікуючи хіазм як синтаксичну фігуру ритмізації тексту, вважав його паралелізмом, ускладненим можливостями порядку слів і повторів [Шерех, 1951, с. 154–155]. І. Барчишина як підґрунтя для творення фігури також називає інверсію та паралелізм [Барчишина, 2011, с. 197–198]. Л. Лонська зауважує, що хіазм не можна вважати суто синтаксичним прийомом, і вбачає в ньому «складну взаємозалежність елементів різних мовних рівнів», «конвергенцію,

трансформацію, яка поєднує в собі синтаксичний паралелізм, перестановку за принципом дзеркальної симетрії, лексичний повтор і антитезу» [Лонська, 2015, с. 102].

Подекуди хіазм як мовностилістичний прийом зводять лише до переставлення головних членів речення задля увиразнення віршового мовлення [Літературознавчий словник-довідник, 2007, с. 709]. В енциклопедичному виданні «Українська мова» фігуру трактовано ширше – як зворотне («хрестоподібне») розташування спільних синтаксичних елементів двох суміжних (лексично або тільки граматично) конструкцій, завдяки чому створюється враження симетрії [Українська мова : енциклопедія, 2004, с. 757].

Дослідниця О. Тележкіна звернула увагу на функційні параметри хіазму та зазначила, що його використання «дозволяє надати поетичній оповіді динамізму, створити особливий інтонаційно-смысловий малюнок віршового тексту й організувати своєрідний ритмо-структурний лад на рівні мікро- і макроконтраксту» [Тележкіна, 2017, с. 145]. Спираючись на раніші спроби систематизувати хіазматичні форми, у своїй публікації вона обґрунтувала два різновиди – граматичний і семантико-граматичний хіазм [Тележкіна, 2017, с. 139], а саму фігуру визначила як зворотний паралелізм «компонентів двох суміжних словосполучень або речень за схемою АВ/ВА із можливою семантичною трансформацією» [Тележкіна, 2017, с. 131].

Мета статті – встановити структурні особливості хіазму в поетичному мовленні Василя Стуса у зв’язку з можливостями віршової строфи, визначити роль цієї фігури синтаксису у творенні авторського почерку.

Виклад основного матеріалу дослідження. У нашій роботі ми притримуємося розуміння хіазму як такого, що побудований за принципом обернено паралельного розміщення спільних елементів у суміжних фрагментах тексту (словосполученнях, реченнях, віршових рядках, піввіршах). Тобто архітектоніка хіазму передбачає два компоненти, у внутрішній структурі яких дзеркально симетричний порядок хоча б двох позицій.

Зафіксовані в поезії Василя Стуса хіазматичні форми будуються за рахунок прямого та зворотного порядку:

– компонентів граматичних основ: *Мені здається, що живу не я, / а інший хтось живе за мене в світі / в моїй подобі* [Стус, 2023, с. 26];

– другорядних членів речення: *Сибір. І соловецькі келії, / і глупа облягає ніч / пекельний край і крик пекельний* [Стус, 2023, с. 8];

– компонентів складеного присудка: *Не збачну я: / захочу стати – він накаже: йди, / а йти почну – примушує стояти* [Стус, 2023, с. 36];

– граматичної основи та другорядних членів: *Нишком вижидає / мене із мене. Вабить повсякчас, / щоб погляд мій засвічений обгас, / неначе свічка* [Стус, 2023, с. 53];

– компонентів, які формують поширене звертання: *Здрастуй, бідо моя чорна, / здрастуй, страсна моя путь* [Стус, 2023, с. 84].

Поетичне мовлення автора демонструє переважання хізматичних структур зі зворотню паралельним розташуванням двох елементів, проте частотними є і багаточленні компоненти фігури. Закономірно, що їм притаманна особлива стрункість та змістова виразність: *Вам незручно в цивільному одязі, / вам дуже незручно, / коли шиї не душить кітель, / коли ноги не чують провалля / діагоналевих галіфе* [Стус, 2023, с. 13]; *П'янке бездоння лащить ся до ніг. / Криваво рветься з нього вороння / майбутнього* [Стус, 2023, с. 32]; *Не кажи – тебе чекала зрада, / і любов ждала – не говори* [Стус, 2023, с. 60]. Багаточленність компонентів хізму розширює можливості словопорядку та створює умови для функціонування конструкцій, нетипових у прозі, проте цілком закономірних у поетичному мовленні. Йдеться, наприклад, про атрибутивні словосполучення з прямим / зворотним дистантним розміщенням семантично пов'язаних лексем, що забезпечує дотримання інтонації та ритму вірша: *А з безгоміння, з тлуму світового / напружена підноситься рука / і пісня витикається тонка, / як віть оливи у долоні бога...* [Стус, 2023, с. 95].

Робота автора над синтаксисом полягає у поєднанні структурно-композиційних можливостей хізму з можливостями строфи. Саме будова строфи оприявнює хізматичні одиниці з компонентами, які безпосередньо між собою не контактують або контактено розміщені на межі віршових рядків:

*О царство півсерць, півнадій, півпричалів,
Півзамірів царство, півзмаг і півдуш!* [Стус, 2023, с. 281];

*Бо тут життя – з обірваним кінцем,
як у виставі. Тільки є початок.*

Кінця ж нема [Стус, 2023, с. 38].

Неабияка увага автора до свого синтаксису простежується й у контекстах із двома суміжними хізмами, які, зі свого боку, творять нову хізматичну форму: *Тож приспінись, йдучи в самовигнання: / безжально спалюй дороги листи, / і вірші спалюй, душу спалюй, спалюй / свій найчистіший горній біль – пали* [Стус, 2023, с. 50]. Поєднання двох хізмів спостерігаємо у випадках, коли той самий фрагмент одночасно виступає правобічним компонентом одного хізму і лівобічним компонентом іншого: *Тут темно і темно там,*

і ще далі темно, / але жар ніби жевріє [Стус, 2023, с. 47]. Наведені приклади ілюструють такі схеми хізматичних структур – відповідно АБ/БА/БА/АБ і АБ/БА/АБ.

Поетична строфа виявляє ще одну особливість синтаксичного почерку Стуса – будувати хізми в одному мікроконтексті з іншими фігурами та прийомами. Йдеться про явище конвергенції, яке полягає в нагромадженні прийомів, об'єднаних спільною стилістичною функцією. Загалом численні приклади хізму з анафорою:

*За роком рік росте твоя тюрма,
за роком рік підмур'я в землю грузне ...* [Стус, 2023, с. 15];

*Бо вже ослонився безокрай чужинний,
Бо вже чужинецький оцирився край* [Стус, 2023, с. 87].

Інші види лексичного повтору (антиметабола, анадиплоза, ампліфікація) також продуктивні: *У цьому полі, синьому, як льон, / супроти тебе – сто тебе супроти* [Стус, 2023, с. 27], *Свіча горить. Горить свіча, / а спробуй – відшукай людину / на всю велику Україну* [Стус, 2023, с. 97]; *Усевитончований зойк, / крик крику, крику крик* [Стус, 2023, с. 289]; *Сто чорних тіней довжаться, ростуть, / і вже, як ліс соснової малечі, / устріч рушають. Вдатися до втечі? / Стежину власну, ніби дріт, згорнуть? / Ні. Вистояти. Вистояти. Ні – / стояти. Тільки тут. У цьому полі, / що наче льон. І власної неволі / спізнати тут, на рідній чужині* [Стус, 2023, с. 27]. Дзеркальний синтаксичний паралелізм тих самих слів у віршовому рядку або в суміжних рядках може сигналізувати про семантичну трансформацію, яка розкривається в дещо ширшому контексті, часто завдяки іншим фігурам і прийомам. Зокрема, в останньому прикладі семантична динаміка стає очевидною через перенесення. Варто зауважити, що перенесення також належить до частотних у Стусовій віршовій строфі й потребує окремого дослідження з погляду індивідуально-авторської манери письма, на чому свого часу наголошував Ю. Шевельов [Стус, 2023, с. 44].

До нечастотних випадків у поезії Василя Стуса віднесемо хізматичні структури, однакові синтаксичні позиції у яких частково заповнені різними морфологічними одиницями: *Із тих, що білий світ мені окрали, / окравши край, окрали спокій мій...* [Стус, 2023, с. 11]; *Кохані, / о як я вами душу обболів / єдиною горючою сльозою / по чорних ваших бідах і по днях / безкрайої розлуки* [Стус, 2023, с. 63].

Отож, архітектоніка Стусових творів надзвичайно складна, що ми й продемонстрували на прикладі функціонування однієї стилістичної фігури. Поєднання прямого та зворотного порядку слів

покликане насамперед організувати структуру строфи, забезпечити ритмічні параметри.

Висновки. Стиль будь-якого письменника визначає система мовних засобів, до яких вдається автор задля відображення своєї творчої індивідуальності, свого світобачення. Ми встановили, що у формуванні специфіки поетичного мовлення Василя Стуса важливу роль відіграють хіазматичні структури, де переважають одиниці з двочленими компонентами. Помітна тенденція до вживання хіазму в одному мікроконтексті з іншими фігурами та прийомами, до конструювання нових хіазматичних одиниць на базі двох суміжних хіазмів. Це, безперечно, засвідчує

неабияку увагу автора до структурних засобів, його свідому роботу не лише над змістовим аспектом творчості.

Пропонована розвідка може стати частиною багатоаспектного вивчення мовної особистості видатного поета й громадянина та доповнить науковий доробок у галузі стусознавства.

Вважаємо за доцільне продовжити дослідження синтаксичних параметрів поетичної спадщини Василя Стуса, зосередившись, зокрема, на семантико-граматичних трансформаціях у хіазматичних структурах, що дасть змогу наблизитися до осмислення творчої індивідуальності автора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барчишина І. Хіазматичні епітетні структури у віршах поетичних творів М. Волошина та В. Свідзінського. *Studia methodologica*. Вип. 31. Тернопіль : Ред.-вид. відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. С. 199–201.
2. Данильчук Д. В. Поетичний синтаксис Василя Стуса в аспекті художньої комунікації : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ : Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2006. 19 с.
3. Загнітко А. Синтаксичний макросвіт Василя Стуса. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. Вип. 6. Донецьк : ДонНУ, 2001. С. 254–261.
4. Коваль Л. Поетичний синтаксис збірки Василя Стуса «Палімпсести». *Василь Стус: життя, ідеологія, творчість, соціополітичний і літературний контекст* : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 20–21 квітня 2018 р.). С. 199–205.
5. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 751 с.
6. Лонська Л. І. Структурно-семантичні різновиди хіазму (на матеріалі українських паремій). *Мовознавчий вісник*. Вип. 20. Черкаси, 2015. С. 99–104.
7. Стратулат Н. В., Яслик В. І. Експресивний синтаксис епістолярію Василя Стуса. *Закарпатські філологічні студії*. Вип. 15. 2021. С. 34–38.
8. Стус Василь. ПАЛІМПСЕСТИ. Вибрані вірші. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023. 352 с.
9. Тележкіна О. О. Хіазм як мовно-стилістичний прийом у віршовій оповіді. *Лінгвістичні дослідження* : збірник наук. праць. Харків : Вид-во ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2017. Вип. 46. С. 138–145.
10. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. Київ : Українська енциклопедія, 2004. 833 с.
11. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен : Молоде життя, 1951. 402 с.
12. Шевельов Ю. Трунок і трутизна. Про «Палімпсести» Василя Стуса. *Палімпсести*. Нью-Йорк : Сучасність, 1986. С. 17–58.

REFERENCES

1. Barchyshyna, I. (2011). Khiazmatychni epitetni struktury u virshakh poetychnykh tvoriv M. Voloshyna ta V. Svidzinskoho [Chiasmatic Epithet Structures in Poems by M. Voloshyn and V. Svidzinsky]. *Studia methodologica*. Issue 31. P. 199–201 [in Ukrainian].
2. Danylchuk, D.V. (2006). Poetychnyi syntaksys Vasyliia Stusa v aspekti khudozhnoi komunikatsii [Poetic syntax of Vasyl Stus in the aspect of artistic communication]. Kyiv. 19 p. [in Ukrainian].
3. Zahnitko, A. (2001). Syntaksychnyi makrosvit Vasyliia Stusa [The syntactic macrocosm of Vasyl Stus]. *Aktualni problemy ukraïnskoi literatury i folklore* [Current issues of Ukrainian literature and folklore]. Issue 6. Donetsk: DonNU. P. 254–261 [in Ukrainian].
4. Koval, L. (2018). Poetychnyi syntaksys zbirky Vasyliia Stusa “Palimpsesty” [Poetic syntax of Vasyl Stus’s collection “Palimpsests”]. *Vasyl Stus: zhyttia, ideolohiia, tvorchist, sotsiopolitychnyi i literaturnyi kontekst* [Vasyl Stus: life, ideology, creation, sociopolitical and literary context]. P. 199–205 [in Ukrainian].
5. Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk (2007). [Dictionary of Literary Studies]. [Redaktsiina rada: R. T. Hromiak, Yu. I. Kovaliv ta in]. Kyiv: Vydavnychy tseñtr “Akademiia”. 751 p. [in Ukrainian].

6. Lonska, L.I. (2015). Strukturno-semantychni riznovydy khiazmu (na materiali ukrainskykh paremii) [Structural and semantic types of chiasmus (on the basis of Ukrainian proverbs)]. *Movoznavchyi visnyk [Linguistic Bulletin]*. Issue 20. Cherkasy. P. 99–104 [in Ukrainian].
7. Stratulat, N.V., Yaslyk, V.I. (2021). Ekspresyvnyi syntaksys epistoliaruu Vasylia Stusa [Expressive syntax of Vasyl Stus's epistolary]. *Zakarpatski filolohichni studii [Transcarpathian philological studies]*. Issue 15. P. 34–38 [in Ukrainian].
8. Stus Vasyl. PALIMPSESTY. Vybrani virshi (2023). [PALIMPSESTS. Selected poems]. Kyiv: A-BA-BA-HA-LA-MA-HA. 352 p. [in Ukrainian].
9. Tieliezhkina, O.O. (2017). Khiazm yak movno-stylistychnyi pryiom u virshovii opovidi [Chiasmus as a linguistic and stylistic method in a poetic narrative]. *Linhvistychni doslidzhennia [Linguistic studies]*. Kharkiv: KhNPU im. H.S. Skovorody. Issue 46. P. 138–145. [in Ukrainian].
10. Ukrainska mova: entsyklopediia (2004). [Ukrainian language]. [redkol.: V.M. Rusanivskyi, O.O. Taranenko (spivholovy), M.P. Ziabliuk ta in.]. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia. 833 p. [in Ukrainian].
11. Sherekh, Yu. (1951). Narys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy [An Essay on the Modern Ukrainian Literary Language]. Miunkhen: Molode zhyttia. 402 p. [in Ukrainian].
12. Shevelov, Yu. (1986). Trunok i trutyzna [Poison and venom]. *Palimpsesty [Palimpsests]*. Niu-York: Suchasnist. P. 17–58 [in Ukrainian].